

The Significance of the Society for the Spreading of Literacy in 19th-Century Georgia

KEYWORDS: Society for the Spreading of Literacy among Georgians, Georgia, Russian Empire, Anti-National Policy, Statehood, Literacy, Education, National Identity, Georgian Language, Public Schools, Gymnasium, Manuscript Collection

As a result of the Russian Empire's expansionist policies, Georgia's institutions and symbols of statehood gradually eroded after the country was divided into two governorates. Georgians regarded the promotion of education, the defence of the Georgian language, and the establishment of public schools as the only means of preserving the national spirit and identity while Georgia remained under Russian rule and occupation. The Society for the Spreading of Literacy among Georgians was the first Georgian organisation to emerge directly from this political and social context.

The Society was established in Tbilisi on 14 May 1879. The idea came from Ilia Chavchavadze, a leading figure in the national movement at the time. Alongside Chavchavadze, the founders included Dimitri Kipiani, Mariam Jambakur-Orbeliani, and Jacob Gogebashvili. Dimitri Kipiani became the first chairman of both the Society and its governing board, with Ilia Chavchavadze serving as his deputy. Subsequently, John Bagratini-Mukhraneli

served as chairman from 1882 to 1885, after which Ilia Chavchavadze held the position continuously from 1885 onward.

The Society for the Spreading of Literacy among Georgians engaged in cultural and educational activities, establishing schools and reading rooms and publishing books. It soon earned the public's trust, authority, and respect. In support of the Society, charitable evenings, performances, and other events were frequently held across Tbilisi and other cities, towns, and villages. Prominent philanthropists repeatedly donated significant sums to this national cause. Georgian writers donated their own publications to the Society and assisted schools, pupils, and university students.

From the outset, the Society for the Spreading of Literacy among Georgians played a central role in advancing education. It surveyed schools across Georgia, recorded pupil enrolment, and examined the extent to which pupils participated in the educational process. It also spearheaded efforts to establish public schools. Since the Russian Empire had permitted only Russian-language textbooks throughout the 19th century, the Society took the lead in producing textbooks in Georgian. It is noteworthy – and remains relevant today – that Ilia Chavchavadze, Akaki Tsereteli, and Jacob Gogebashvili, despite being staunch opponents of Russian bureaucracy and imperialism, never opposed the teaching of the Russian language and culture. Moreover, in 1887, Jacob compiled a Russian-language textbook entitled *Russkoye Slovo* ('The Russian Word'), which Georgian students continued to use for many years.

Through painstaking efforts, the Society for the Spreading of Literacy among Georgians located and assembled numerous Georgian manuscripts from churches, monasteries, and private

collections. These efforts resulted in a rich and valuable manuscript collection, further strengthened by the generous contributions of individuals who supported the Georgian national cause.

In 1927 – just a couple of years after the reoccupation of Georgia – the Soviet regime shut down the organisation, as it did not conform to the principles of the new communist ideology. Moreover, its very essence stood in complete opposition to that ideology. The Soviet authorities appropriated all the Society's assets and transferred its schools, libraries, and manuscripts to the People's Commissariat for Education. Today, the Society's former library is housed at the Ilia Chavchavadze National Library of Georgia.

The Society for the Spreading of Literacy among Georgians is historically regarded as one of the first national educational and cultural organisations. It could be described as the first Georgian non-governmental organisation of that era to take full responsibility for directing public consciousness towards national awareness. Despite the difficult political climate, it was among the first to take a principled stand against anything anti-national or anti-Georgian, striving to awaken and revive the Georgian national spirit – both in word and deed – in the fervent hope that this would strengthen the national self-awareness of the Georgian people and help create a unified, educated society, which forms the fundamental basis of a strong nation.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მნიშვნელობა XIX ს-ის საქართველოსთვის

საკვანძო სიტყვები: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, საქართველო, რუსეთის იმპერია, ანტიეროვნული პოლიტიკა, სახელმწიფოებრიობა, წიგნიერება, განათლება, ეროვნული იდენტობა, ქართული ენა, საჯარო სკოლები, გიმნაზია, ხელნაწერთა ფონდი

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება¹ პირველი ქართული ორგანიზაცია იყო, რომლის შექმნის იდეაც, ქვეყანაში არსებული მდგომარეობის გამო, ბუნებრივად გაჩნდა. რუსეთის იმპერიის დამპყრობლური პოლიტიკის შედეგად ნელ-ნელა იკარგებოდა სახელმწიფოებრიობის ნიშნები ორ გუბერნიად დაყოფილ საქართველოში. მოსახლეობაში განათლების გავრცელება ეროვნული გადარჩენის ერთადერთ გზად ისახებოდა.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების უპირველესი მიზანი გახდა განათლების, წიგნიერებისა და ქართული ენის შენარჩუნებისთვის ხელშეწყობა.² ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო სოფლად, სადაც უკიდურესად შეიზღუდა სწავლის ხელმისაწვდომობა. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების შექმნის იდეა 1870-იანი წლების დასაწყისში გაჩნდა.³ გორში, იოსებ მამაცაშვილის⁴ ოჯახში, უფრო ზუსტად – მამაცაშვილების სალონში, სადაც ხშირად იკრიბებოდნენ იმ პერიოდის ცნობილი საზოგადო მოღ-

ვაწენი: იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე, დიმიტრი ბაქრაძე, ვახტანგ თულაშვილი, იოსების უმცროსი ძმა კონსტანტინე მამაცაშვილი და სხვანი, არაერთ ეროვნულ, ქართულ იდეასა თუ საქმეს ჩაეყარა საფუძველი, რომელთა განხორციელებაც ახლა ისტორიული რეალობაა.

ბატონეშობის გაუქმების შემდგომ, მოწინავე ქართულმა ინტელიგენციამ ერის გადარჩენის უცულობელ პირობად მიიჩნია წერა-კითხვის, განათლების, კულტურის გაერცვლება ერში, მისი ხელმისაწვდომობა და საყოველთაობა. ამ მიზნის განსახორციელებლად დაარსდა კიდევ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება 1879 წლის 14 მაისს, თბილისში. მისი შექმნის იდეა ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნოდა, რომელიც იმ დროს ეროვნული მოძრაობის ლიდერი იყო. მასთან ერთად საზოგადოების დამფუძნებლები იყვნენ დიმიტრი ყიფიანი, მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანი და იაკობ გოგებაშვილი. საზოგადოებისა და გამგეობის პირველ თავმჯდომარედ დიმიტრი ყიფიანი აირჩიეს, ხოლო მის მოადგილედ – ილია ჭავჭავაძე. 1882-1885 წლებში თავმჯდომარეობდა ივანე ბაგრატიონ-მუხრანბატონი,⁵ ხოლო 1885 წლიდან – ილია ჭავჭავაძე.

პირველი პრაქტიკული ნაბიჯი, რაც საზოგადოებამ გადადგა, იყო იოსებ მამაცაშვილის ძალისხმევით სოფ. ხოვლეში მარიამ ჯავახიშვილის სახელზე ქართული სოფლის სკოლის დაარსება. სკოლაში სამი წლის განმავლობაში სწავლება ქართულ ენაზე უნდა ყოფილიყო, მეოთხე წლიდან კი რუსულზე გადავიდოდნენ. იაკობ გოგებაშვილის აზრით, ენის მეოთხე წელს შეცვლის გამო, საჭირო იყო ახალი წესდების მოპოვება, რაც ვახტანგ თულაშვილს დაევადა. რუსეთიდან დაგვიანებით მიღებული წესდება იაკობ გოგებაშვილმა და ნიკო ცხვედაძემ

დიმიტრი ყიფიანთან მიიტანეს გადასამუშავებლად, თუმცა, იაკობი ამ პროცესს ავადმყოფობის გამო გამოეთიშა.

1878 წლის 30 იანვარს გაიმართა სხდომა გრიგოლ ორბელიანის თავმჯდომარეობით, სადაც წაიკითხეს წესდების პროექტი. მისი წარდგენა კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიაში დაევაღათ დიმიტრი ყიფიანს, ილია ჭავჭავაძესა და ბესარიონ ღოდობერიძეს.

საზოგადოება 1879 წლის 31 მარტის წესდებით მოქმედებდა 1927 წლის მარტამდე; ეწეოდა კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას, ხსნიდა სკოლებსა და სამკითხველოებს, გამოსცემდა წიგნებს. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ მალე მოიპოვა ნდობა, ავტორიტეტი და პატივისცემა. მის სასარგებლოდ თბილისსა და სხვა ქალაქებში, დაბებსა თუ სოფლებში ხშირად იმართებოდა საქველმოქმედო საღამოები, წარმოდგენები თუ სხვა სახის ღონისძიებები. ცნობილმა მეცენატებმა – დავით სარაჯიშვილმა და ძმებმა ზუბალაშვილებმა დიდი თანხები შესწირეს საზოგადოებას. არაერთი ქართველი მწერალი საკუთარ გამოცემებს ჩუქნიდა და ძალისხმევას არ იშურებდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დასახმარებლად.

თბილისის საადგილმამულო ბანკმა,⁶ რომელსაც ილია ჭავჭავაძე თავმჯდომარეობდა, იმ დროისათვის მნიშვნელოვანი თანხა, 11 ათასი მანეთი ჩარიცხა საზოგადოების ფონდში. ანალოგიურად, ქუთაისის ბანკმა⁷ 8 ათასი მანეთი გაიღო ქუთაისში ქართული სათავადაზნაურო სკოლის გასამართავად. მთელი ერის მოწინავე ნაწილი დაუზოგავად მუშაობდა საზოგადოების სასარგებლოდ, ქართველი ხალხის დამოუკიდებლობის, თავისუფლებისა და უკეთესი პოლიტიკურ-ეკონომიკური მომავლისთვის საბრძოლველად მომზადების მიზნით. ეს იყო

ქართული ელიტის გონივრული ნაბიჯი რუსეთის იმპერიული მარწმუნებიდან ქვეყნის დახსნის მიზნით. საზოგადოებას უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ქართული ეროვნული სულის აღორძინებასა და ქართული ენის სიწმინდის შენარჩუნების საქმეში, ქართული ეროვნული პედაგოგიური აზრისა და განათლების ეროვნული სისტემის განვითარება-აღორძინებაში.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ძალისხმევით XIX საუკუნის 80-იან წლებში თბილისსა და ქუთაისში გაიხსნა ქართული სათავადაზნაურო გიმნაზიები, სადაც სწავლება ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა.

საზოგადოების საქმიანობაში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით ქართული პედაგოგიური აზრის თვალსაჩინო წარმომადგენლებს: იაკობ გოგებაშვილს, სილოვან ხუნდაძეს, იოსებ ოცხელს,⁸ ივანე გომელაურს, ლუარსაბ ბოცვაძეს და სხვ. განსაკუთრებულია იაკობ გოგებაშვილის⁹ წვლილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ჩამოყალიბება-ფუნქციონირების საქმეში. მისი დიდებული „დედა ენა“ 1876 წლიდან მოყოლებული დღემდე, ღამის, ყოველი თაობის ქართველის უპირველესი გზამკვლევი გახდა განათლების მშობლიურ ენაზე ზიარებისას.

XIX საუკუნის 60-იან წლებში კიევში სასწავლებლად წასული ახალგაზრდა იაკობ გოგებაშვილი სასულიერო აკადემიაში წარჩინებული სწავლის პარალელურად უნივერსიტეტშიც ისმენდა ლექციებს საბუნებისმეტყველო დისციპლინებში. ორიოდ წლის შემდეგ, 1863 წელს, ჯანმრთელობის მდგომარეობის გაუარესების გამო, იგი იძულებული გახდა სამშობლოში დაბრუნებულიყო.

საქართველოში იაკობი აქტიურად ჩაება ეროვნულ-გამათავისუფლებელ საქმიანობაში, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი ედგნენ სათავეში. ამავდროულად, ჯერ თბილისის სასულიერო სასწავლებლის პედაგოგად, 1868 წლიდან კი ამავე სასწავლებლის ინსპექტორად მუშაობდა. აუტანელი, მისი მრწამსისა და პრინციპებისთვის სრულიად მიუღებელი ვითარება დახვდა იაკობს სკოლებში, საიდანაც იდევნებოდა ყველაფერი ქართული. უფრო მეტიც, ქართული ენის ხსენება დანაშაულად ითვლებოდა და ისჯებოდა. არისტოკრატის უდიდესი ნაწილი ქართულად ხმის ამოდებას აღარ კადრულობდა, სამარცხვინოდ მიიჩნევდა. ინტელიგენციის უმრავლესობა რუსულად აზროვნებდა, „უკეთეს შემთხვევაში“ – ფრანგულად... ქართულ ენას ორგვერდინი ნაბეჭდი ანბანით სწავლობდნენ, ხოლო ისტორიის, გეოგრაფიისა თუ სხვა დისციპლინის ქართულად სწავლებაზე საუბარიც არ იყო.

რუსეთის იმპერიაში დაკანონებული სასტიკი და უსამართლო წესები: მოსწავლეთა წკეპლით ცემა, მუხლებზე დაჩოქება და ფიზიკური დასჯის სხვა მეთოდები ორ გუბერნიად გადაქცეულ საქართველოსაც თავს მოახვია დამპყრობელმა და უკვე ნორმად ითვლებოდა – ქართველი მშობლები არც კი აპროტესტებდნენ.¹⁰ იაკობ გოგებაშვილი სასწავლებელში მისვლისთანავე შეუდგა მსგავს მანკიერებებთან ბრძოლას. სემინარიის გამგეობას სწავლის პროცესის რადიკალურად გარდაქმნის პროექტიც კი წარუდგინა. პირადი ინიციატივით გააუქმა მოსწავლეთა დასჯის მავნე წესები.

1865 წელს გამოიცა მისი „ქართული ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი მოსწავლეთათვის“, 1868 წელს – „ბუნების კარი“, 1876 წელს – ყოველთა ქართველთა დედა-წიგნი „დედა ენა“, რომელიც იაკობ გოგებაშვილის

სიცოცხლეში 33-ჯერ გამოიცა. იგი თაობების უსაყვარლესი წიგნია, რომელსაც თავისი მნიშვნელობით ხშირად ადარებენ „ქართველთა ბიბლიად“ წოდებულ, შოთა რუსთაველის უკვდავ „ვეფხისტყაოსანს“.

იაკობ გოგებაშვილის ნოვატორულმა, პროგრესულმა, ქართული ეროვნული იდეით განმსჭვალულმა პედაგოგიურმა მოღვაწეობამ სინოდისა და რუსული იმპერიის მოხელეთა რისხვა დაიმსახურა. 1874 წელს იგი „პოლიტიკურად არასაიმედოს“ იარლიყით თანამედროებიდან გაათავისუფლეს. მას შემდეგ იაკობი სახელმწიფო სამსახურში აღარასოდეს შესულა. დარჩენილი წლები მან საზოგადოებრივ მოღვაწეობას მიუძღვნა. შეუცვლელი კვალი დატოვა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაფუძნებისა და ფუნქციონირების საქმეში. სწორედ ამ ორგანიზაციაში საქმიანობით მოახდინა თავისი მრწამსის, პრინციპებისა და ეროვნული იდეების რეალიზება. თანამედროვეთა მოგონებით: „ვისაც ქართული ენის, ქართული მწიგნობრობის ღალატს შეატყობდა, მეხივით დაატყდებოდა თავზე. საოცარი გაშმაგებით ებრძოდა იანოვსკის,¹¹ ქართველთა დაუძინებელ მტერს, აშორდიებსა¹² და მისთანებს, რუსების ჩაგონებით სამეგრელოდან ქართული ენის გამოდევნა რომ მოინდომეს. თვითონ ხომ პასუხს გასცემდა, ილიასაც მიეჭრებოდა ხოლმე: „გაგვიძეხ, ბერო მინდიავე, კარს საფრთხე მოგედგომიაო!“

საგულისხმო და გასათვალისწინებელია, რომ რუსული ბიუროკრატიისა და იმპერიალიზმის წინააღმდეგ შეუპოვარ მებრძოლებს – ილიას, აკაკის, იაკობ გოგებაშვილს სიტყვა არასოდეს დასცდენიათ რუსული კულტურისა და ენის სწავლების წინააღმდეგ. მეტიც, იაკობმა 1887 წელს შეადგინა სახელმძღვანელო „რუსკოე სლოვო“,

რომლითაც დიდხანს სარგებლობდა ქართველი მოსწავლე ახალგაზრდობა.

იაკობი მთელი ცხოვრება უკურნებელი სენით იტანჯებოდა, რის გამოც არ დაოჯახებულა. 1912 წელს დაწერა ანდერძი, რომლის საფუძველზეც მთელი თავისი ქონება ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას დაუტოვა. შავი დღისთვის გადანახული ფული კი გადაუნაწილა ქართველთა, სომეხთა და მაჰმადიანთა საზოგადოებებს (ათ-ათი თუმანი).¹³

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ქუთაისის განყოფილებას 1909 წლიდან 1917 წლამდე გიორგი ზდანოვიჩი¹⁴ ხელმძღვანელობდა. პოლონური წარმოშობის ქართველი პუბლიცისტი, კრიტიკოსი, პოლიტიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის ერთ-ერთი დამფუძნებელი, პოლონეთიდან საქართველოში გადმოსახლებული ემიგრანტების შთამომავალი იყო. დელით ქართველი, თავისი დროის ერთ-ერთი განათლებული ქალბატონის – მარიამ (მაია) მიქელაძის ვაჟი, ფსევდონიმად დედის სახელისგან ნაწარმოებ მაიაშვილს ატარებდა.¹⁵ ქართული სულისკვეთებით აღზრდილი მამულიშვილი მხურვალე პატრიოტი და მოღვაწე, არაერთგზის დაუპირისპირდა რუსულ რეჟიმს, რის გამოც მრავალი წელი პატიმრობაში გაატარა. დავით კლდიაშვილის მოგონებებში ვკითხულობთ: „მახსოვს, მის კაბინეტში მოუსვენრად რომ მიდიმოდიოდა კერენსკი. სხვათა შორის, კერენსკისთან ლაპარაკი გაიმართა საქართველოს რუსეთთან დამოკიდებულების შესახებ; კერენსკიმ ისეთნაირი განწყობილება გამოააშკარავა საქართველოსადმი, რომ ზდანოვიჩს გული მოუვიდა და მკაცრად უთხრა კერენსკის: – ალექსანდრ ფიოდოროვიჩ, თუ თქვენ ამგვარი შეხედულებისა ხართ საქართველოზედ, უმჯობესი იყო აქ ფეხი არ დაგედვათ.

კერენსკიმ ჩაღუნა თავი, ააპარპალა თავისი ბეცი თვალე-
ბის ქუთუთოები და ბოდიშის მაგვარი სიტყვით ალაპა-
რაკდა“.¹⁶

გიორგი ზდანოვიჩის მიერ ქართველთა შორის წერა-
კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ქუთაისის გან-
ყოფილების¹⁷ ხელმძღვანელობის პერიოდში, სადაც იგი
გარდაცვალებამდე (1917) მოღვაწეობდა, საზოგადოებამ
დიდ წარმატებას მიაღწია დასახული მიზნების განხორ-
ციელებაში: მისი თავდადებული შრომისა და ავტორიტე-
ტის შედეგად, განყოფილებამ მოკლე დროში შემოიკრიბა
სათანადო ძალები და 1909 წლის 6 ოქტომბრამდე ქუთაი-
სის გუბერნიაში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზო-
გადოების ფილიალები გაიხსნა ბათუმში, სენაკში,
სამტრედიაში, ხონში, ყვირილასა და ჭიათურაში.

1911-1912 წლებში განყოფილებამ 18 სკოლას აღმოუ-
ჩინა დახმარება წიგნებით, ჟურნალებით და სასწავლო
ნივთებით. გიორგი ზდანოვიჩის უშუალო ხელმძღვანელო-
ბით, 1914 წელს განყოფილებას გახსნილი ჰქონდა ბიბ-
ლიოთეკა-სამკითხველოები ქუთაისში, სიმონეთში, ხრე-
სილში, ქვიტირში, ამბროლაურში, სადმელში, ლაილაშში,
აღპანაში და სხვ. იმ პერიოდში ქუთაისის გუბერნიაში
მხოლოდ 18 ბიბლიოთეკა-სამკითხველო მოქმედებდა.
მაიაშვილის ხელმძღვანელობითა და მეღანია მექმარიაშ-
ვილი-გველესიანის¹⁸ ორგანიზებით, 1913 წლის 14 ნოემ-
ბერს ქუთაისში უახლესი მანქანა-დანადგარებით აღჭურ-
ვილი სტამბა გაიხსნა, რისი განხორციელებაც თბილისში
ვერ მოხერხდა და რაც პრობლემებს უქმნიდა საზოგა-
დოების საგამომცემლო საქმიანობას. ქუთაისში გახსნილი
სტამბა მნიშვნელოვანი პოლიგრაფიული ბაზა იყო და
საგამომცემლო საქმიანობის გაფართოების შესაძლებლო-
ბად იქცა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცე-
ლებელი საზოგადოებისთვის.

ქუთაისის განყოფილება მნიშვნელოვან დახმარებას უწევდა ქართველ მწერლებსა და საზოგადო მოღვაწეებს, მოსწავლეებსა და სტუდენტებს, თუმცა ყოველთვის არც კი ჰქონდა საამისოდ საკმარისი ფინანსები, რის გამოც გიორგი ზდანოვიჩი ხშირად საკუთარი ჯიბიდან ან მარგანეცის მრეწველთა საბჭოს ბიუჯეტიდან აფინანსებდა საქველმოქმედო აქტივობებს.

გიორგი ზდანოვიჩი, როგორც ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ქუთაისის განყოფილების ხელმძღვანელი, უშუალოდ იყო დაკავშირებული ქართული ფალერისტიკის ახალი ეტაპის განვითარებასთან. 1911 წლის 11 ივნისს მამია გურიელისადმი მიძღვნილ საიუბილეო დღეებთან დაკავშირებით, ზდანოვიჩის ინიციატივით ვერცხლის მომინანქრებული სამკერდე ნიშანი დამზადდა პოეტის პორტრეტით. 2,5 სმ დიამეტრის ჟეტონს ჰქონდა ჩამოსაკიდი ძეწკვი, ხოლო სამკერდე ნიშნის უკანა პირზე ამოტვიფრული იყო აბრევიატურა: „ქ.ზ.წ.კ.გ.ს.“ (ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების), „ქ.გ.“ (ქუთაისის განყოფილება), VII/11.1911 და – ქუთაისი. აღნიშნული სამკერდე ნიშანი, ცხადია, მამია გურიელის ხსოვნის პატივსაცემად შეიქმნა, მაგრამ არა მხოლოდ: ეს იყო მცდელობა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კორპორაციული სიმბოლიკის დამკვიდრებით, წვლილი შეეტანათ ეროვნული ფალერისტიკის განვითარებაში.

„გიორგი ზდანოვიჩს ვერც ერთი ქართველი მოწინავე თაობის მემკვიდრე გვერდს ვერ აუხვევს. ჭეშმარიტად ჯადოსნური ძალაა სიყვარული, სიყვარული მამულისადმი“,¹⁹ წერდა კონსტანტინე გამსახურდია მაიაშვილის შესახებ, რომელმაც საკუთარი სახლი და ფინანსები წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას უანდერძა. ეს

სახლი ილია ჭავჭავაძის ქუჩაზე მდებარეობდა, ვაჟთა სათავადაზნაურო გიმნაზიის ეზოს გვერდით. ანდერძის მიუხედავად, მამული კერძო პირზე გაიყიდა, რადგან 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ თავადაზნაურთა მთელი ქონება სახელმწიფოს გადაეცა. გიმნაზიის დირექტორმა, ცნობილმა მწერალმა და საზოგადო მოვაწემ, სილოვან ხუნდაძემ დემოკრატიული საქართველოს მთავრობას სთხოვა ამ ნაანდერძევი ქონების დაბრუნება, რომელიც გადასცეს კიდევ გიმნაზიას. ამჟამად გიორგი ზდანოვიჩის სახლი და ეზო ქუთაისის მე-2 საჯარო სკოლის საკუთრებაა.

აუწონავია ილია ჭავჭავაძის ამაგი, რაც მან ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას დასდო. მისი დაარსებით დაწყებული, ყველა ეტაპზე მუხღჩაუხრელად იღვწოდა სკოლების, ზოგადად, ქართული სწავლა-განათლების, აღზრდისა თუ სკოლებში ქართული ენის დასაცავად. საყოველთაოდაა ცნობილი ილია ჭავჭავაძის დიდი წვლილი, რაც მან სხვა ქართველ მოღვაწეებთან ერთად შეიტანა თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის შექმნასა და მისი შენობის აგებაში, რაც შემდგომ თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების ფუნდამენტად იქცა.

ქართული სალიტერატურო ენის დახვეწის მიზნით, ილიამ და მისმა თანამოაზრეებმა ქართული ანბანიდან ამოიღეს ხუთი არქაული ასო-ნიშანი, რომლებიც ცოცხალ ქართულ ენაში აღარ გამოიყენებოდა. ქართული დამწერლობის ისტორიაში ეს იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რეფორმა.

საზოგადოებამ საკვანძო როლი ითამაშა ქართული ენისა და ლიტერატურის დაცვასა და განვითარებაში. არაერთი საზოგადოებრივად სასიცოცხლო საქმე გააკეთდა, რამაც ეროვნული სულის აღორძინებას შეუწყო ხელი

დამთრეუნველი რუსიფიკატორული რეჟიმის პირობებში. საქმიანობის დაწყებისთანავე ეფექტური ნაბიჯები გადაიდგა: შეისწავლეს სკოლების მდგომარეობა მთელი საქართველოს მასშტაბით, აღრიცხეს ამ სკოლებში ჩარიცხული ბავშვების რაოდენობა. შეკრიბეს ცნობები, თუ რამდენად იყვნენ მოსწავლეები ჩართულნი სასწავლო პროცესში. დაიწვეს ზრუნვა ახალი სკოლების დაარსებაზე. შეიქმნა ქართული სასკოლო სახელმძღვანელოები.

საზოგადოებამ ძალიან დიდი შრომის ფასად მოიძია და შეკრიბა მრავალი ქართული ხელნაწერი ეკლესიამონასტრებისა თუ კერძო პირებისგან, რომლებიც გვერდით დაუდგნენ ამ ქართულ საქმეს. შედეგად, ძვირფასი მანუსკრიპტების მდიდარი ფონდი შეიქმნა.

საქართველოს ხელმეორედ ოკუპაციიდან რამდენიმე წელიწადში, 1927 წელს, საბჭოთა ხელისუფლების გადაწყვეტილებით, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება დაიხურა, ვინაიდან მისი ეროვნული საქმიანობა არ შეესაბამებოდა კომუნისტური იდეოლოგიის პრინციპებს. საბჭოთა ხელისუფლებამ მიითვისა საზოგადოების მთელი ქონება და სკოლები. ბიბლიოთეკები და ხელნაწერები განათლების სახალხო კომისარიატს გადაეცა.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება ერთ-ერთი პირველი საგანმანათლებლო და კულტურული ორგანიზაცია იყო. მას შეიძლება ვუწოდოთ პირველი ქართული არასამთავრობო ორგანიზაცია, რომელმაც იტვირთა საზოგადოების აზროვნების ეროვნულობისკენ შემობრუნების მამულიშვილური მისია. სახელმწიფოებრიობაწართმეულ უძველეს ქვეყანაში, დამპყრობელი იმპერიის მიერ წარმოებული ანტიქართული პოლიტიკის მიუხედავად, ურთულეს ვითარებაში დაუპირისპირდა ყოველივე არაქართულსა თუ ანტიეროვნულს.

ცდილობდა, მშობლიურ ენაზე საფუძვლიანი განათლების შეთავაზების გზით ქართული ეროვნული თვითშეგნების გამოფხიზლება-აღორძინებას როგორც სიტყვით, ისე საქმით. მოქმედებდა იმის იმედით, რომ ეს ყოველივე განაპირობებდა ძლიერი საქართველოს საფუძველთა საფუძვლის შექმნა-გამყარებას.

ლიტერატურა ■ References

1. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება. საქართველოს ეროვნული არქივი.
<https://archive.gov.ge/ge/tsera-kitkhvis-gamavrtsebeli-sazogadoeba-2>
2. ჟურნ. „წერა-კითხვის საზოგადოების მოამბე“ (იანვარ-თებერვალი, 1910), №1/2, თბილისი: ქ.შ.წ.-კ.გ. საზოგადოების გამგეობა, 32 გვ.
3. ჯოლოგუა თამაზ (შემდ.) (2019). ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება: 100 ამბავი. თბილისი: „არტანუჯი“.
4. ნანიტაშვილი ლელა (1967). ჟურნალ „ცისკრის“ პოეტები. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
5. გელაშვილი აკაკი (2025). მუხრანის გაცოცხლებული ღეგენდა: მე-19 ს. საზოგადო მოღვაწის ივანე ბაგრატიონ-მუხრანბატონის ცხოვრება და მოღვაწეობა. მეორე გამოცემა, თბილისი: „სეზანი“.
6. ასათიანი იოველ (1994). ილია ჭავჭავაძე და თბილისის ქართული საადგილმამულო ბანკი. თბილისი: „მეცნიერება“.
7. მინდაძე კ. (1996), ქუთაისის საადგილმამულო ბანკი და გიმნაზია. „განთიადი“, №1-2, გვ. 169-174, ქუთაისი.
8. ჯანელიძე ოთარ (2002). ნარკვევები საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ისტორიიდან. თბილისი: „მეცნიერება“.
9. მანია ქეთევან (2020). იაკობ გოგებაშვილი და ქართველობა: ბეჭდური მემკვიდრის რეპრეზენტაციით. თბილისი: „უნივერსალი“.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/449960/1/Iakob_Gogebashvili_Da_Qartveloba.pdf
10. წერეთელი აკაკი (1894-1908). ჩემი თავგადასავალი.

http://geolit.ge/akaki/proza/chemi_tavgadasavali_1.htm

11. კირილე იანოვსკი – 1878-1901 წწ. კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველი იყო. მისი ამ თანამდებობაზე დანიშვნის შესახებ ცნობა დაიბეჭდა „დროების“ 1878 წლის 8 დეკემბერის ნომერში. 1881 წელს იმპერატორ ალექსანდრე II-ს გარდაცვალების შემდეგ, სამოსწავლო ოლქის მზრუნველმა კირილე იანოვსკიმ პირველდაწყებითი სკოლების პირველ განყოფილებაში ქართულ ენაზე სწავლება გააუქმა. იმავე წლის 16 ნოემბერს იანოვსკიმ და ქუთაისის გუბერნიის საერო სასწავლებლების დირექტორმა, ბ. ორლოვმა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბათუმის სკოლის დირექტორს პროგრამაში რუსულის არქონის გამო შენიშვნა მისცეს. 1882-1883 წწ. კირილე იანოვსკი სასტიკად დევნიდა ქართულ ენას. 1882 წლის 28 იანვარს ქშშკ საზოგადოების კრებაზე, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე თავმჯდომარეობდა, დაადგინეს, რომ რუსულის სწავლება მეორე კლასის მეორე ნახევრიდან დაეწყო. ხელისუფლებასთან დაპირისპირების თავიდან ასაცილებლად, გაეზარდათ სწავლების ხანგრძლივობა სამიდან ოთხ წლამდე, რომ რუსულ ენას იმდენი დრო დათმობოდა, რამდენსაც ითვალისწინებდა იანოვსკის გეგმა. 1885 წლის მაისში კირილე იანოვსკიმ და მისმა თანაშემწემ ბათუმის სკოლაში სასწავლო პროცესი შეამოწმეს და სკოლის მმართველს, მოსე ნათაძეს შენიშვნა მისცეს, რადგან არითმეტიკა და გეოგრაფია ქართულად ისწავლებოდა. იანოვსკი გარდაიცვალა 1902 წლის 12 იანვარს. <https://prosopography.iliauni.edu.ge/persons/21740-kirile-petres-dze-ianovski>
12. თავბერიძე ელგუჯა (2006). აირევი ივერია ანუ ჯენტლმენ სოლომონ აშორდიას ცხოვრება და შეხედულებანი. ქუთაისი: საგამომცემლო ცენტრი, გვ. 314-315 (თაყა აშორდია). https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/490195/1/Airevi_Iveria_2006.pdf
13. მამუჩიშვილი ნინო (2012). იაკობი და დედაენა: საზოგადოებრივი მოღვაწეობა და ქველმოქმედება. თბილისი. https://gogebashvili100.blogspot.com/p/blog-page_4920.html
14. ყელაურაძე ეკატერინე (2013). გიორგი ზდანოვიჩი (მაიაშვილი) ქუთაისის მუზეუმის არქივებში. ქუთაისის სახელმწი-

ფო ისტორიული მუზეუმის შრომები = Works of the State Historical Museum, კრებული XXIII, გვ. 151-157, ქუთაისი.

15. კაკაბაძე დავით (1969). გიორგი მაიაშვილი (ზდანოვიჩი). თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/490114/1/Giorgi_Maiashvili_Zdanovich_1969.pdf
16. კლდიაშვილი დავით (1961). ჩემი ცხოვრების გზაზე. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/337608/5/Chemi_Cxovrebi_Gzaze_1961_Gateqstebuli.pdf
17. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მიწერ-მოწერა საზოგადოების ქუთაისის განყოფილებასთან და მოხსენებები განყოფილების საქმიანობის შესახებ (1914). ქმწკ საზოგადოების საარქივო ფონდი, 1908-1914, 1071 (№1091).
<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/140125>
18. იმედაშვილი იოსებ (2018). ქართველ მოღვაწეთა ლექსიკონი. თბილისი: ეროვნული ბიბლიოთეკის გამომცემლობა.
19. გამსახურდია კონსტანტინე (2017). თხზულებანი ათ ტომად. ტომი 10: წერილები, მწერლის ტრიბუნა, თარგმანი; თბილისი: „საქართველოს მაცნე“, გვ. 159-161 („ჰამლეტი თუ ღონკიხოტი“).
20. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრთა საერთო კრების ოქმი (1893). ქმწკ საზოგადოების საარქივო ფონდი, 378 (№370).
<https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/135316/1/348.pdf>
21. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდის მიმოხილვა. საქართველოს ეროვნული არქივი. <https://archive.gov.ge/ge/news/qartvelta-shoris-wera-kitxvis-gamavrcelebeli-sazogadoebis-fondis-mimoxilva>
22. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მიწერ-მოწერა კავკასიის განყოფილებასთან, მოხსენებები და ოქმები განყოფილების საქმიანობის შესახებ (1915). ქმწკ საზოგადოების საარქივო ფონდი, 1908-1915, 1075 (№2061). <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/140176>
23. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბიბლიოთეკა და წევრები. ქმწკ საზოგადოება.
<https://www.nplg.gov.ge/?m=257>

24. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების 1908 წლის ანგარიში და წევრთა სიები (1909). ქშშკგ საზოგადოების საარქივო ფონდი, 1139 (№6862). <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/103244?locale=ka>
25. ინსტრუქცია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობისათვის (1913). ტფილისი: არ. კერესელიძის სტამბა.
26. ქშშკგ საზოგადოება (2018). პროსოპოგრაფიულ მონაცემთა ბაზა. <https://society.iliauni.edu.ge>
27. ჩხიტუნიძე თენგიზ (1989). ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების საბიბლიოთეკო და საგამომცემლო მოღვაწეობა. თბილისი: „მეცნიერება“.
28. კარიჭაშვილი დავით (შემდ.) (1905). კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთ-საცავისა. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა, №67, ტფილისი: ა. ქუთათელაძის სტამბა. <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/571513>
29. კარიჭაშვილი დავით (შემდ.) (1911). კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთ-საცავისა: დამატება 1. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა, №101, ტფილისი: ს. მ. ლოსაბერიძის სტამბა. <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/571415>
30. გელაშვილი აკაკი (აგვისტო, 2012). საგანგებოდ დავიწყებული ამაგი: ივანე მუხრანბატონი, აგრეთვე მისი განთქმული ღვინო, ძველ დიდებას იბრუნებს. ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი „ისტორიანი“, №8 (20), გვ. 28-33. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/51991/1/Istoriani_2012_N8.pdf
31. გორგაძე ილია, გურგენიძე ნოდარ, საჯაია მიხეილ (2003). იაკობ გოგებაშვილი: ცხოვრებისა და შემოქმედების მატია-ნე (ბიობიბლიოგრაფიული ქრონიკა 1840-1912). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/468457/3/IakobGogebashviliCxivrebisaDaShemoqmedebisMatianeBiobibliografiuliQronika.pdf> // https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/468457/6/IakobGogebashviliCxivrebisaDa_2003_Gateqstebuli.pdf
32. ტყეშელაშვილი ეკატერინე (2019). რჩეული ქართველები. თბილისი: „ნეკერი“.

33. შენგელია კახა (2016). საქართველოს ისტორია: უძველესი დროიდან თანამედროვეობის ჩათვლით. თბილისი: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, გვ. 199-230.
34. Shengelia, Kakha (2016). *History of Georgia: From the ancient through the modern times*. Translated and edited by Khatuna Basilashvili, Tbilisi: Caucasus University Publishing House, 167-191.
35. კაპანაძე მარიამ (2017). განათლება და პედაგოგიური აზროვნება დასავლეთ საქართველოში მეოცე საუკუნის დასაწყისში (1900-1917). ავტორეფერატი, ქუთაისი: აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
36. კაპანაძე მარიამ (2015). განათლების კერები XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკუნის დასაწყისის წლების დასავლეთ საქართველოში. საერთაშორისო პერიოდული სამეცნიერო ჟურნალი „ინტელექტი = Intellect“, №2 (55), გვ. 26-29, თბილისი: საქართველოს მეცნიერებისა და საზოგადოების განვითარების ფონდი.
37. კაპანაძე მარიამ (2015). XX საუკუნის დასაწყისის ქართველ განმანათლებელთა პედაგოგიური იდეები და თანამედროვეობა. საერთაშორისო პერიოდული სამეცნიერო ჟურნალი „ინტელექტი = Intellect“, №2 (55), გვ. 30-33, თბილისი: საქართველოს მეცნიერებისა და საზოგადოების განვითარების ფონდი.
38. შარაძე გურამ (1987). ილია ჭავჭავაძე 1837-1907: ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, ფოტომატიანე. წიგნი I, თბილისი: „ხელოვნება“. <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/306260>
39. შარაძე გურამ (1990). ილია ჭავჭავაძე 1837-1907: ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, ფოტომატიანე. წიგნი II, თბილისი: „ხელოვნება“. <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/306263>
40. თავიშვილი გიორგი (1960). იაკობ გოგებაშვილი (მონოგრაფია). თბილისი: „ნაკადული“.
41. თავიშვილი გიორგი (1948). სახალხო განათლებისა და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში: 1801-1871. თბილისი: პედაგოგიურ მეცნიერებათა ინსტიტუტის გამომცემლობა. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/490318/1/Saxalxo_Ganatileb_isa_Da_Pedagogikuri_Azrovnebis_Istoria_Saqartveloshi_1948.pdf

42. გოზალიშვილი შალვა (1990). ერის დიდი მოამაგე: იაკობ გოგებაშვილი და მოწინავე საზოგადოებრიობა. თბილისი: „განათლება“.
43. წერეთელი აკაკი (2004). აკაკი წერეთელი ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა. <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/482532>
44. თალაკვაძე მარიამ (1952). იაკობ გოგებაშვილის ანბანის სახელმძღვანელოთა აგების პრინციპი. თბილისი: საქართველოს განათლების სამინისტროს პედაგოგიურ მეცნიერებათა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის გამ-ბა.
45. ბოცვაძე იაკობ (1913). იაკობ გოგებაშვილის სახსოვრად (კრებული). გამოცემა ჟურნალ „განათლების“ რედაქციისა მრავლის სურათით, ტფილისი: ს. ლოსაბერიძის სტამბა. <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/220656>
46. ლორთქიფანიძე დავით (1960). დიდი ქართველი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი (დაბადების 120 წლისთავის გამო). თბილისი: პოლიგრაფკომბინატი „კომუნისტი“.
47. ლორთქიფანიძე დავით (1976). ქართული კულტურის მარგალიტი – იაკობ გოგებაშვილის „დედა ენა“. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
48. ობოლაძე უშანგი (1977). იაკობ გოგებაშვილი – ქართული სახალხო სკოლის ფუძემდებელი (ნარკვევები). თბილისი: „განათლება“.
49. ჯიბლაძე გიორგი (1976). იაკობ გოგებაშვილი – ახალი ქართული პედაგოგიკის მამა (ოდა ქართული „დედა-ენისა“). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
50. მეგრელიძე ი. (1988). იაკობ გოგებაშვილი და ახალი ქართული ენა; სახელმძღვანელოები; გრამატიკის საკითხები. მეორე შევსებული გამოცემა, თბილისი: „განათლება“. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/493230/1/Iakob_Gogebashvili_Da_Axali_Qartuli_Ena_1988.pdf
51. გოგოლაშვილი გიორგი (26 მაისი, 2022). ძეგლი დაუდგათ ქართული ეროვნული სკოლის ფუძემდებელს. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, №66 (9404), გვ. 5. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/384521/1/Saqartvelos_Respublika_2022_N66.pdf
52. გოგოლაშვილი გიორგი (2014). სიბრძნე იაკობისა. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

- https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/445765/1/Sibrdzne_Iakobis_a_2014.pdf
53. ჭავჭავაძე ილია (2009). აღზრდის გავლენა ხასიათის ჩამოყალიბებაზე. განათლების პროფესიული სინდიკატი: პერიოდული მეთოდური პუბლიკაციები, ივნისი, №2, გვ. 7.
 54. ბასილაძე ნოდარ (2017). ილია ჭავჭავაძე და პედაგოგიკის საკითხები. ბათუმი: World Print.
 55. თავდგირიძე ლელა (2020). ილია ჭავჭავაძე მასწავლებლის დანიშნულების შესახებ („გლახის ნაამბობის“ მიხედვით). ჟურნალი „სკოლა და ცხოვრება“, №4, გვ. 33-40.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/316269/1/Skola_Da_Cxovreba_2020_N4.pdf
 56. არველაძე ლიკა (2019). ქართველ მოაზროვნეთა შეხედულებები საზოგადოების ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში აღზრდა-განათლების როლის შესახებ. ყოველკვარტლური რეფერირებადი და რეცენზირებადი სამეცნიერო ჟურნალი „განათლება“ (სტუ), №1 (24), გვ. 28-38.
 57. ანთელავა ი. (1966). ქართველები XIX საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთის გამათავისუფლებელ მოძრაობაში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, №3, თბილისი, ტომი 44, გვ. 839-844.
 58. სარაჯიშვილი ნიკოლოზ (მთარგ.) (2022). გიორგი ზდანოვიჩის აქამდე გამოუქვეყნებელი წერილი. სტუდენტური საისტორიო ძიებანი = Student historical researches. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, თბილისი, №1, გვ. 163-170.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/411991/1/Studenturi_Saistrorio_Dziebani_2022_N1.pdf
 59. გაჩეჩილაძე სევერიან (1907). გიორგი ზდანოვიჩი. ყოველკვარტლური კარიკატურებიანი გაზეთი „ხუმარა“, №1, გვ. 6.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/265293/1/Xumara_1907_N1.pdf
 60. იმედაშვილი იოსებ (6 აგვისტო, 1917). ძველი რაინდი: გიორგი ფელიქსის ძე ზდანოვიჩი (მაიაშვილი). სათეატრო-სალიტერატურო ჟურნალი „თეატრი და ცხოვრება“, თბილისი, №32, გვ. 2.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/240978/1/Teatri_Da_Cxovreba_1917_N32.pdf